

**Міністерство освіти і науки України
Національна академія педагогічних наук України**

В. О. Балух, В. П. Коцур, М. В. Шкрібляк

**РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК
СОЦІОКУЛЬТУРНИХ РОЗКОЛІВ
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ**

Монографія

Київ
2023

УДК 94 (477) : [316. 74:2
Б-208

*Рекомендовано вченою радою Університету імені Григорія Сковороди
у Переяславі (протокол № 1 від 9 січня 2023 р.)*

Рецензенти:

- Бондаренко В. Д.** доктор філософських наук, професор, Український державний університет імені Михайла Драгоманова
- Крالیук П. М.** доктор філософських наук, професор, Національний університет «Острозька академія»
- Филипович Л. О.** доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України

Балух В. О., Коцур В.П., Шкрібляк М. В

Б-208 Релігійний чинник соціокультурних розколів в українській історії: монографія. Київ: ВД «АДЕФ-Україна», 2023. 424 с.

ISBN 978-617-7906-32-1

Монографію присвячено комплексному дослідженню соціокультурних розколів, детермінованих історичними, політичними та релігійно-церковними чинниками, які негативно вплинули на національний поступ і державотворчі процеси України, сформованої на християнських загальноєвропейських цінностях.

Провідною ідеєю концептуалізації соціокультурних розколів в історичному бутті українського народу є обґрунтування сутнісних зв'язків між спробами суспільно-політичної модернізації та ревіталізації, незаперечним наслідком яких є становлення політичної нації, здобуття державного суверенітету та новітньої героїчної боротьби за їх збереження та розвиток.

Для науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти, політиків, державних службовців і всіх, кому небайдужа доля і майбутнє України.

УДК 94 (477) : [316. 74:2

ISBN 978-617-7906-32-1

© В. О. Балух, 2023 р.
© В. П. Коцур, 2023 р.
© М. В. Шкрібляк, 2023 р.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
CONTENT.....	10
PREFACE.....	12
РОЗДІЛ 1. ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ПОЧАТОК СОЦІОКУЛЬТУРНИХ РОЗКОЛІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ.....	15
1.1. Передумови християнізації Київської Русі.....	15
1.2. Цивілізаційний вибір князя Володимира	29
1.3 Язичництво і християнство як вияв соціокультурного розмежування княжої України.....	41
1.4. Формування церковно-адміністративної структури Київської церкви.....	48
1.5. Синтез християнських та язичницьких традицій у культурній еволюції України.....	74
1.6. Київська митрополія до її поділу 1458 р.	92
РОЗДІЛ 2. РЕНЕСАНСНО-РЕФОРМАЦІЙНІ ІДЕЇ ЯК ПЕРЕДУМОВА НОВОГО РОЗКОЛУ.....	100
2.1. Гуманізм – цивілізаційний вектор розвитку українського суспільства	101
2.2. Поширення протестантських течій на етнічних теренах України-Русі.....	126
2.3. Роль протестантів у розвитку української культури XVI – XVII ст.....	146
2.4. Протестантсько-православний діалог часів Реформації та Контрреформації	159
РОЗДІЛ 3. РЕЛІГІЙНИЙ РОЗКОЛ УКРАЇНИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ	170
3.1. Релігійна ситуація на українських теренах в умовах поширення унійної доктрини	171
3.2. Діяльність єзуїтів та її вплив на поляризацію національно-релігійної свідомості українського народу.....	174
3.3. Берестейська унія як вияв соціокультурного розмежування в Україні.....	192
3.4. Роль братств і Запорозького козацтва у збереженні православних традицій	202
3.5. Міжконфесійне протистояння в українському ранньомодерному соціумі поберестейського періоду	221
3.6. Боротьба українського духовенства й інтелігенції за незалежність та збереження православної ідентичності	234
3.7. Інкорпорація Київської митрополії до складу Московської патріархії та унійний відрух на Правобережній Україні.....	244

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИХ СТРАТЕГІЙ 80-Х РР. ХХ СТ. І ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	253
4.1. Юрисдикційні ініціативи Українського екзархату на тлі національно-державного відродження і боротьби за церковну автокефалію.....	253
4.2. Третє відродження УАПЦ: тенденції, провідні постаті, суспільно-політичні контроверзи.....	278

РОЗДІЛ 5. УКРАЇНСЬКІ ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ НА ШЛЯХУ ДО ЗДОБУТТЯ АВТОКЕФАЛІЇ.....	303
5.1. Конституювання Помісної Церкви України: роль і місце УАПЦ, УПЦ КП та УПЦ МП в об'єднавчому русі.....	303
5.2. Православна Церква України: особливості постановня, розбудови і визнання.....	324

РОЗДІЛ 6. УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА: ВІД ЛІКВІДАЦІЇ ДО ВІДРОДЖЕННЯ ТА СУЧАСНОГО РОЗВОЮ.....	341
6.1. Становище УГКЦ в СРСР: підпілля, вихід і боротьба за легалізацію.....	341
6.2. УГКЦ на шляху до повернення втраченого: утвердження та сучасна суспільна місія.....	359

ДОДАТКИ.....	367
Додаток А. Термінологічний словник.....	367
Додаток Б. Географічні назви.....	374
Додаток В. Відомі історичні постаті.....	382

ПОКАЖЧИКИ.....	403
Додаток Г. Предметний покажчик.....	403
Додаток І. Географічний покажчик.....	407
Додаток Д. Іменний покажчик.....	412

ПЕРЕДМОВА

*Борцям за свободу і незалежність
Української держави і Церкви
присвячуємо*

Таке явище як соціокультурні (культурно-релігійні) розколи характерні упродовж усієї світової історії у різних державах та часових відрізках. Це поняття свідчить про тривалу чи тимчасову відсутність єдності в тому чи іншому соціумі, оскільки являє собою гостре протистояння між суспільними відносинами і культурними чи релігійними цінностями.

Прикметно, що пересічному члену соціуму можна одразу й не помітити дисбаланс у країні, суспільних відносинах, культурних цінностях, науці, морально-релігійних норм, хоча при цьому кожен сам є у часником, або навіть, у деякому роді, посібником розвитку розколу.

Сам термін «розкол» означає певний розрив, відокремленість від чогось, припинення або навіть розірвання сталих взаємозв'язків. Іншими словами, соціокультурний розкол означає тимчасову неможливість знайти компроміс у вирішенні проблемного питання, особливо, якщо це стосується протистояння менталітету членів соціуму суспільним відносинам.

Будь-який розкол у суспільстві є патологією і перешкоджає поступальному розвитку країни, оскільки неможливість досягнення консенсусу сприяє дестабілізації і конфліктним ситуаціям в соціумі; розмежуванню соціальних груп, які припиняють взаємозв'язок між собою; розриву відносин між державними органами і народом, представниками влади і духовенством, еліти і суспільством тощо.

Ми не ставимо собі за мету всебічно проаналізувати усі причини соціокультурних розколів, а зупинимося на тих, які дотичні до матеріалів, викладених у нашій монографії. Перш за все, це нездатність суспільства чи окремої групи людей сприйняти і використовувати значущі нововведення (наприклад християнізації Русі): якщо якась частина не сприймає (не розуміє) їх, то може виникнути розкол. Правда, небажання жити по-новому може викликатися і відсутністю демократичних засад в організації управління державою чи Церквою (поява протестантських течій).

Ще один фактор, що спричиняє соціокультурний розкол – відсутність у суспільстві релігійно-морального ідеалу, який має забезпечити єдність народу, релігійних вірувань, менталітету, поглядів, культури тощо. В такому випадку розколи чинять вплив і на субкультури, слідує відмова від нововведень і прогресу.

Соціокультурний розкол провокує і спроби однієї субкультури нанести інверсійний удар по протилежній субкультурі, а тим самим відкинути суспільство на багато років назад. Так

поступала Російська імперія та Радянський Союз, що намагалися протиставити різні частини українського етносу – проросійську і націоналістичну (сепаратистську).

Спочатку сепаратистською вважалося українське козацтво, яке розглядалося як окреме «слов'яно-татарське» плем'я, генетично пов'язане з печенігами, половцями і татарами» (Микола Ульянов). І лише після кількох десятиліть по ліквідації цієї інституції Катериною II його почали зображувати як антипольську силу, яка боролася за возз'єднання з Росією.

Згодом такою нелояльною соціальною групою до Росії стали галичани, більшість яких сповідувало греко-католицизм та були «зіпсовані» іноземними впливами. А в радянські часи її жителі враз стали «бандерівцями», «буржуазними націоналістами». Такі стереотипи зберігалися ще довгий час навіть після здобуття Україною незалежності і відроджені зараз з початком повномасштабної агресії рашистів проти українського народу, яка теж сприятиме подоланню створених кремлем ментальних стереотипів.

Проте і надалі Росія продовжує інформаційну війну проти українського народу в особі представників УПЦ МП, створеній якраз з метою розколу українського суспільства на противагу відродженій УГКЦ і ПЦУ, яка через 333 роки важкої боротьби отримала Томос від Вселенського Патріарха.

Саме проблемі соціокультурних розколів і присвячено наше дослідження, метою якого є не необхідність доведення однотипності українського народу та його менталітету. Ми чітко усвідомлюємо відмінності у стереотипах свідомості і менталітету окремих українських регіонів. Однак, це не є негативною стороною українського суспільства на відміну від тверджень ідеологів «руського міра» про єдність трьох братських народів. До того ж, уніфікація соціокультурних особливостей народів є проявом тоталітарного суспільства (приклад путінської Росії). А подолання міжетнічних і міжконфесійних конфліктів жодним чином не передбачає об'єднання етносів, так як подолання соціальних ризиків, пов'язаних з регіональними особливостями, не означає їх ліквідації. Набагато небезпечнішим є факт зовнішнього фактору у згладжуванні або, навпаки, розпалюванні соціокультурних розколів.

На нашу думку, розгляд факторів і фактів породження соціальних розколів та аналіз результатів їхнього впливу на розвиток українського суспільства є надзвичайно актуальним і злободенним.

У нашій монографії ми прагнули унаочнити низку соціокультурних розколів, спричинених конфліктами на релігійному ґрунті.

У першому розділі розкриті передумови переходу до християнської віри; мотиви, які спонукали Володимира охрестити Русь; перші вияви соціокультурного розмежування княжої України, процес формування церковно-адміністративної структури Київської Церкви, синтез християнських та язичницьких традицій у культурній еволюції України, стан Київської митрополії до її поділу 1458 р.

Другий розділ присвячений аналізу гуманізму як цивілізаційного вектору розвитку українського суспільства, поширення протестантизму в Україні, ролі протестантів у розвитку ранньомодерної української культури, суті протестантсько-православного діалогу у суперництві з католиками й уніатами.

Релігійна ситуація в Україні напередодні Берестейської унії, роль єзуїтів у релігійному розколі українського суспільства, суть Берестейської унії як вияву соціокультурного розмежування в Україні, роль братств і запорозьких козаків у збереженні православних традицій, міжконфесійне протистояння в українському ранньомодерному соціумі поберестейського періоду, боротьба українського духовенства й інтелігенції за незалежність і збереження

православної ідентичності та інкорпорація Київської митрополії до складу Московської патріархії й унійний відрух на Правобережній Україні розглянуто у третьому розділі.

Становище Українського православ'я та його юрисдикційні стратегії в контексті суспільно-політичних перетворень кінця 80-х років ХХ – першої чверті ХХІ століть увиразнено в четвертому розділі. Дослідницьку увагу тут звернено на церковну та суспільну рецепцію складних і контраверсійних процесів, що зумовлені були боротьбою українського народу за відновлення державного суверенітету й відродження УАПЦ.

Грунтовно проаналізовано юрисдикційні та внутрішні церковно-ієрархічні трансформації, що відбувалися в Українському екзархаті під управлінням митрополита Київського і Галицького Філарета, який свою діяльність спрямував на автономію УПЦ у складі Московського патріархату й активну боротьбу з церковним автокефальним рухом, що завершилося інституційним оформленням в Україні трьох окремих православних церков, які за короткий період власного існування пройшли кілька етапів на шляху до об'єднання в одній Помісній Церкві від антагонізму до примирення й злиття в єдиній автокефальній Церкві України.

П'ятий розділ присвячено становищу та специфіці розвитку Українського православ'я в умовах відновлення державного суверенітету. Увиразнено роль і місце державних, громадсько-культурних і політичних організацій у їх становленні та інституційному оформленні трьох окремих православних церков з різним правовим статусом і юрисдикціями. Реконструйовано основні події в житті УАПЦ та УПЦ КП на шляху до конституювання Помісної Церкви в Україні від конфронтації, антагонізму до примирення й Об'єднавчого Собору у грудні 2018 р. Також докладно витлумачено зміст Патріаршого і Синодального Томоса про надання автокефалії ПЦУ з огляду на особливості його рецепції та імплементації.

У шостому розділі стисло, але доволі інформативно викладено основні події, які характеризують історію та становище УГКЦ в умовах радянської церковно-релігійної політики й описано боротьбу за вихід з підпілля та легалізацію. Головний фокус історіософської рецепції націлено на критичний аналіз провідних тенденцій, що характеризують особливості та форми боротьби українських греко-католиків за легалізацію рідної Церкви. Витлумачено роль церковного проводу та мирян у справі повернення втраченого УГКЦ за катакомбний період, у процесі утвердження та виконання нею сучасної суспільної місії й соціального служіння.

Прагматизм і новизна полягають передусім в обґрунтуванні консолідаційної національної релігійної та політичної моделі нашої національної ідентичності, в основу якої покладено ідею Бога і України, усвідомлення Його Промислу щодо українського народу, покликаного до виконання особливої історичної, ба, навіть, цивілізаційної місії.

Крім фактичного матеріалу, у монографії вміщено термінологічний словник, географічні назви, перелік відомих історичних постатей, предметний, географічний та іменний покажчики, цілу низку ілюстрацій, які полегшують та унаочнюють сприйняття викладених фактів.

Автори щиро вдячні рецензентам монографії за слушні рекомендації, які допомогли структурувати матеріал та впорядкувати отримані висновки.